

Владимир ТОМИЋ*

ВЕЗЕ ЦЕТИЊА И БЕОГРАДА
ЦРНОЈЕВИЋКИ УЗОРИ У БЕОГРАДСКОМ
ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉУ

ABSTRACT: *The paper is dedicated to the influence of Crnojević's printing on the Belgrade Four Gospels from 1552. The works printed in Cetinje served as a model for later, not only Serbian, but also Romanian printing houses. We see the repetition of Cetinje motifs in Cyrillic editions in Goražde, Rujno, Gračanica, Mileseva, Belgrade and Mrkšina Crkva, as well as Trgovište in Wallachia. If it existed, the Crnojević Four Gospels could serve as a template for the creation of the Vlach Four Gospels, which would mean that it became a model for all later four Gospels, the Rujan, Belgrade and Mrkšina Crkva.*

KEYWORDS: *Belgrade Four Gospels, Cetinje, Belgrade, Crnojević printing house, hieromonk Makarije, Serbo-Slavic press, Wallachia.*

Све што се поуздано зна о *Београдском четворојеванђељу*, околностима под којима је издато, издавачима, штампару, времену и месту штампања може се прочитати у поговору и колофону, који обухватају последња два листа у књизи (210-б и 211-а). Поговор је писан у традиционалној форми записа у рукописним црквеним књигама. Након уобичајеног, општег теолошког увода, унети су конкретни подаци о свим учесницима у издавању ове књиге. Колофон, као завршни запис, садржи импресум и датацију.¹ У њему се наводи да је *Четворојеванђеље* завршено 4. августа 1552. (година је означена бројевима на византијски

* Аутор је доктор историјских наука, виши кустос у Музеју града Београда, руководилац Збирке за историју Београда 1521-1918.

¹ Катарина Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље 1552*. Сепарат из фототипског издања (Београд: Народна библиотека Србије, 2000), III. У даљем тексту (Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*).

начин – 7060). „Тада је источним земљама владао велики амир султан Сулејман“; наравно, у питању је османски султан Сулејман II Величанствени (1520–1566). Штампано је с очигледном намером да буде репрезентативна литургијска књига. У њему су у низу изложена четири канонска јеванђеља, по Матеју, Марку, Луки и Јовану. Јеванђеље (Нови завет) је најзначајнија хришћанска богослужбена књига, у којој су испричани живот, учења и дела Исуса Христа, Богочовека, као и његово страдање и васкрсење. То је уједно била и једина књига штампана у најстаријој београдској штампарији.²

Штампању *Београдског четворојеванђеља* претходило је више од пола века искуства у штампању књига на српскословенском језику. Прву српску штампарију, односно другу у ћириличном штампарству уопште,³ основао је на Цетињу 1493. године последњи средњовековни владар Зете, војвода Ђурађ Црнојевић (1490–1496), са опремом допремљеном из Венеције, тада водећег штампарског центра Европе. Радила је иза зидина цетињског манастира. У њој су одшампане четири књиге: *Октоих првогласник* (4. јануара 1494), *Псалтир с последовањем* (22. септембра 1495), *Молитвеник (Требник)* (1495/96) и *Октоих петогласник* (1496),⁴ а посредно се зна и о петој, *Четворојеванђељу*, посведоченом посредно у препису из 1548. године.⁵ Даљи рад Цетињске штампарије насилно је прекинут турском најездом децембра 1496. године. Војвода Ђурађ је заједно са породицом и најближим сарадницима, преко Будве, пребегавши у Венецију.⁶ Нема података шта се том приликом десило са штампаријом. Сматра се да је Ђурађ није понео са

² Владимир М. Томић, „Београдско четворојеванђеље из Музеја града Београда“, *Годишњак града Београда LVII* (2010): 120, 122. У даљем тексту (Томић, „Београдско четворојеванђеље“).

³ Немац из Франконије, Швајполт Фиол је 1491. године у Кракову у Краљевини Пољској штампаво прву ћириличну књигу, *Октоих*. Aleksander Sokolyszyn, „Sweipolt Fiol: The First Slavic Printer of Cyrillic Characters“, *The American Slavic and East European Review* 18/1 (1959): 92.

⁴ Мирослав А. Лазич, „О времену штампања цетињског *Октоиха петогласника*: прилог хронологији издања штампарије Црнојевића“, у *Библионет 2018. Рукописна и стара штампана књига*, ур. Душица Грбић, Светлана Вучковић, Александра Драпшин (Београд: Заједница матичних библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2018) 128–129.

⁵ Митар Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства“, у *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII век*, прир. Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић (Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994), 207–208. У даљем тексту (Пешикан, „Лексикон“).

⁶ Милош Благојевић, Момчило Спремић, „Слом Црнојевића“, у *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 428–429.

собом, пошто је не помиње у тестаменту написаном у Милану 22. октобра 1499. године.⁷

Штампом је „рукоделисао“ јеромонах Макарије, први ћирилички штампар на јужнословенском простору. Сматра се да се Макарије дуго бавио преписивањем књига у Цетињском манастиру. Стога га је Ђурђев отац, војвода Иван Црнојевић (1465–1490), као вештог писара, послао у Венецију да изучи типографски занат.⁸ Постоји претпоставка да је јеромонах Макарије то учинио код Алда Мануција или Которанина Андрије Палташића.⁹

Учешће јеромонаха Макарија у штампању књига било је много сложеније него што се подразумева под уопштеним термином штампар. Он је руководио целокупним послом. У исто време био је и редактор, технички и графички уредник, приређивач и коректор својих издања. Техничке послове самог штампања обављали су други радници, којих је било више. На Цетињу их је на пример било седморица. То правило је важило за све штампаре у старим српским штампаријама.¹⁰

Након Цетиња, на штампање српскословенских књига се чекало више од двадесет година. На иницијативу Божидара Горажданина, 1519. године основана је штампарија у манастиру Светог Ђорђа код Горажда, са опремом која је и овог пута донета из Венеције. Радила је до 1523. године. Готово истовремено с горажданском, у Венецији је 1519. године Подгоричанин Божидар Вуковић основао најдугочеканију српскословенску штампарију. У њој су, с већим прекидима у раду и променама власника, штампане српскословенске књиге све до 1597. године. Након Вуковићеве штампарије, у Венецији је изашла само још једна књига на српскословенском језику, а издао је Млечанин Бартол Ђинами, тек 1638. године. Истовремено, али у неупоредиво тежим условима, у српским земљама су штампарије осниване у манастирима. Оне су се под теретом немаштине и притиском турске власти брзо гасиле. Књиге су штампане у Рујну (1536/37), Грачаница (1538/39), Милешеви (1544–1546. и 1557) и Мркшиној цркви (1562–1566). Осим њих, основане су и

⁷ Милош Милошевић, *Тестамент Ђурђа Црнојевића* (Подгорица: Yugrafic; Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1994) 55–65.

⁸ Љиљана Пузовић, „Почеци српског штампарства: издања штампарије Ђурђа Црнојевића“, у: Љиљана Пузовић, Мирослав Лазић, *Између традиције и иновације. 520 година од прве ћирилице књиге штампане на српскословенском језику* (Београд: Народна библиотека Србије, 2014) 19. У даљем тексту (Пузовић, „Почеци“).

⁹ *Венецијански издавачи српских књига 1519–1824*, прир. Владимир Анђелковић (Београд: Istituto Italiano di Cultura, Centar za istraživanje digitalne kulture, Art Press, 2019), 22, 25.

¹⁰ Мано-Зиси, *Београдско четворојевањђеље*, XII.

две штампарије у градовима, у световним срединама, у Београду (1552) и Скадру (1563).¹¹

Из поговора *Београдског четворојеванђеља* сазнајемо да је прву београдску штампарију у својој кући основао кнез Радиша Дмитровић, за кога се на истом месту каже: „Због тога, ја, Христов слуга, Радиша Дмитровић, настојах, испуњен Светим Духом и љубављу према божанским црквама, да напишем ову душеспасну књигу.“ Дмитровић, како стоји у наставку текста, није штедео од свог имања док није излио штампарска слова, што је вероватно урађено у самом Београду.¹² Међутим, он није стигао да заврши започету књигу пошто је у међувремену умро. Претпоставља се да је кнез Радиша Дмитровић пореклом био из Херцеговине и имао је титулу „земаљског кнеза“ кнежине јеромонаха Мардарија. Могао је бити један од оних српских кнезова у турској служби, представника кнежинске самоуправе, који су, захваљујући извесним привилегијама, забележени као ктитори појединих задужбина, нарочито у Херцеговини.¹³ Уколико се пажљиво прочита текст поговора *Београдског четворојеванђеља* може се закључити да је Дмитровић и своју штампарију схватио као задужбину. Остао је забележен податак да се дубровачко Велико веће 18. априла 1499. жалило Ахмед-паши (Стефану) Херцеговићу на извесног Живана Дмитровића, вероватно амалдара, закупца рудника сребра или ковнице новца, који је у Херцеговини злостављао дубровачке трговце. Иако су Дубровчани тражили његово строго кажњавање, он се потурчивањем ослободио могуће казне, али га је Висока порта преместила у Анадолију.¹⁴

Дмитровићев подухват преузео је Тројан Гундулић „из великог града Дубровника“. Тројан је био ванбрачни син дубровачког племића Федерика Цива Гундулића и пучанке Томуше, вероватно служавке у његовој кући. По занимању берберин, био је насељен у београдској трговачкој колонији Дубровчана. Треба нагласити да су у то време у дубровачком друштву бербери имали виши ранг него касније, када су им одузете хируршке компетенције. Федерик Гундулић, кнез Ластова, није имао потомства осим тројице ванбрачних синова, од којих је Тројан био најмлађи. Своје имање у Конавлима, виноград и сва покретна добра,

¹¹ Пешикан, „Лексикон“, 214–216.

¹² Љубомир Стојановић, *Старе српске штампарије* (Београд: Српски књижевни гласник, 1902), 34.

¹³ Ђорђе Сп. Радојичић, „Четворојеванђеље из 1552. године. Прва књига штампана у Београду“, *Гласник Народне библиотеке* 1–2 (1940): XIII. Радован Самарџић, „Дубровчани у Београду“, *Годишњак Музеја града Београда* II (1955): 90. У даљем тексту (Самарџић, „Дубровчани“).

¹⁴ Тома Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1973), 29–30.

на смрти, 20. септембра 1519, завештао је њима, али не и племићку титулу. Браћа су имала и једну кућу у Дубровнику, од које су убирали најамнину. Тројан је одрастао у Дубровнику уз старијег брата Матеја, који је био свештеник. Као дечак, 1523. године је ступио на занат код дубровачког берберина Миха Ивановића. Поставши самостални мајстор, почео је да се бави трговином. Тако је 7. децембра 1529. за свог заступника именовано Јунија Тудизевића.¹⁵

На основу овог податка може се претпоставити да Гундулић већ тада није живео у Дубровнику. Не зна се поуздано када је дошао у Београд, али је становник дубровачке трговачке колоније у граду постао свакако знатно пре 1552. године. Према подацима из сачуване архивске грађе, историја дубровачке колоније у Београду почиње две деценије раније, 1532, док је прво друштво дубровачких трговаца основано 31. октобра 1536. године.¹⁶ Њихова колонија се налазила у предграђу које се спуштало према Дунаву, у близини великог безистана и главне чаршије, односно у трговачком средишту града. Била је територијално заокружена и јединствена, сабрана око једног малог трга, називаног понекад дубровачком, хришћанском или латинском чаршијом.¹⁷

Тројан Гундулић је у Београду временом стекао завидан иметак. Сачувана архивска грађа показује да се бавио трговином књигама и да је стога, у тадашњим околностима, био предодређен да постане и њихов творац.¹⁸ Гундулић је највероватније умро у Београду 1554. или почетком 1555. године, без ближе родбине.¹⁹ У упутству којим је Тројанова сестра Пера 4. маја 1556. наложила Миху Ивановићу, лојару, да као њен опуномоћеник уреди заоставштину њеног брата, између осталог пише: „Како се налази извесна количина ћириличних књига које су припадале Тројану, а које су штампане и вреде 200 и више дуката, настојте да их продате за 200 али не и за мање дуката“.²⁰ Пера је у међувремену против Ивановића поднела неколико тужби због лажних рачуна. Тако је у тужби од 17. јула 1564, између осталог, споменула и „*dui pali di ferro da stampa grande*“.²¹ Под тим су се свакако подразумевале неке штампарске

¹⁵ Самарцић, „Дубровчани“, 87, 90. Јорјо Тадић, *Дубровачка архивска грађа о Београду I (1521–1571)* (Београд: ИОНО града Београда, 1950), 167–172. У даљем тексту (Тадић, *Дубровачка архивска грађа*).

¹⁶ Тадић, *Дубровачка архивска грађа*, 3–4, 9–10.

¹⁷ Самарцић, „Дубровчани“, 53, 55.

¹⁸ Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века* (Београд: Српска академија наука, 1958), 36. У даљем тексту (Медаковић, *Графика*). Тадић, *Дубровачка архивска грађа*, 181–182.

¹⁹ Самарцић, „Дубровчани“, 87, 90.

²⁰ Тадић, *Дубровачка архивска грађа*, 176.

²¹ *Ibid.*, 183.

справе, за које нема поузданих података где су и код кога на крају завршиле. Наведена сведочанства само доказују да Тројан Гундулић очигледно није случајно преузео штампарију кнеза Радише Дмитровића и да је имао приличног искуства са књигама и њиховом продајом.²²

У делу поговора *Београдског четворојеванђеља* у коме се говори о Тројану Гундулићу, наводи се да је после смрти кнеза Радише Дмитровића био „понуђен“, те је штампарију пренео у своју кућу, да није штеео од свог имања, нити је дао телу одмора док књигу није завршио. Међутим, тешко се може претпоставити да се овог посла прихватио из неких других разлога осим трговачких. Мотиви свакако нису били ни верски ни национални, пошто је Гундулић, као и сваки грађанин Дубровачке републике, био римокатоличке вероисповести. Можда је проценио да постоји потражња за црквеним књигама, чија би му продаја донела добру зараду, и да се стога исплатило довршење дела које је започео кнез Радиша Дмитровић. Тако је прва београдска штампарија, у почетку замишљена као задужбина, добила карактер трговачког подухвата. Вероватно је покренута с намером да задовољи знатне потребе за богослужбеним књигама, и то у Београду, средишту пространих српских области, далеко од других штампарија у којима су издаване ћириличне књиге. Треба нагласити да је до тада било штампано само једно четворојеванђеље на српскословенском језику, у манастиру Рујну, 1537. године, по свој прилици и оно у малом тиражу.²³

Трећа личност која се помиње у поговору *Београдског четворојеванђеља* је „грешни, много окајани и последњи међу иноцима, јеромонах Мардарије из манастира званог Мркшина црква, који је близу Црне Горе“. Постоји претпоставка да је јеромонах Мардарије овладао штампарском вештином у првој милешевској штампарији између 1544. и 1546. године.²⁴ *Београдско четворојеванђеље* је његово прво и најуспелије дело. Касније је у Мркшиној цркви покренуо последњу српскословенску штампарију на српском тлу. У њој је 24. јуна 1562. штампao још једно *Четворојеванђеље*, а 1. септембра 1566. *Цветни триод*. У поговору тих књига оставио је нешто више података о себи. Тако из поговора *Четворојеванђеља* сазнајемо да је родом био из неког места на реци Дрини („отачаством од реке Дрине“). Вероватно је умро убрзо након штампања *Цветног триода*, пошто у поговору говори о старости и блиској смрти и жали се да књигу завршавају у великој нужди и тузи.²⁵ Манастир

²² Томић, „Београдско четворојеванђеље“, 118–119.

²³ Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*, VI–VII. Медаковић, *Графика*, 36.

²⁴ Ђорђе Сп. Радојичић, „Јеромонах Мардарије од Мркшине цркве“, *Просветни гласник* 6–7 (1942): 278.

²⁵ Пешикан, „Лексикон“, 139–140.

Мркшина црква је био посвећен Вазнесењу Господњем и налазио се на територији под духовном влашћу Смедеревске митрополије, у Ваљевској нахији, у селу Памбуковици, на речици Мршинцу, у закриљу Црне Горе, која је била стари назив планине Влашић и њених источних обронака.²⁶

Први београдски штампар, јеромонах Мардарије, Србин из Подриња, истовремено је био и последњи истакнути мајстор старог српског штампарства. Испоставило се и да су две књиге које је издао у Мркшиној цркви биле задуго и последње које су штампане у српским земљама. Проћи ће скоро три века до наставка штампања књига на српском тлу, овог пута у Кнежевини Србији, 1831. године.²⁷

Изгледа да је јеромонах Макарије 1496. године на Цетињу припремио једно *Четворојеванђеље*, али се не зна поуздано да ли га је и штампао пошто до сада није сачуван ниједан лист. Постоји само посредно сведочанство о његовом постојању. По наредби митрополита београдског и сремског Лонгина ([1545]–1548), презвитер Вук је у сремском селу Буђановци, од 28. маја до 14. августа 1548, преписивао једно *Четворојеванђеље* „от форми Црнојевића, от сложенија Макаријева“. Међутим, он није навео годину и место штампања свог предлошка. Рукописно *Буђановачко јеванђеље* је нестало у вихору Другог светског рата.²⁸ Али оно није једино сведочанство о овом штампаном *Четворојеванђељу*, које се помиње у различитим временима и околностима, почев од XVI века. Посебно је занимљиво да су на оквирима илустрација *Октоиха петогласника* из штампарије Црнојевића представе симбола јеванђелиста, што би могло да значи да нису били предвиђени за *Октоих*, него за илустровање цетињског *Четворојеванђеља*.²⁹

Дела штампарије Црнојевића су била веома високог квалитета и служила су као узор каснијим, не само српским, већ и румунским штампаријама. Понављање цетињских мотива видимо у издањима у Горажду, Рујну, Грачаници, Милешеви, Београду и Мркшиној цркви, као и Трговишту у Влашкој. Посредне утицаје цетињске штампарије налазимо и у Венецији. Зет војводе Ђурђа Црнојевића, которски властелин Јеролим Загуровић је 1569. и 1570. године прештампавао старија издања

²⁶ Срђан Катић, „Манастир Мркшина црква последња стара српска штампарија“, *Историјски часопис LXVIII* (2019): 163–169.

²⁷ Томић, „Београдско четворојеванђеље“, 127.

²⁸ Пузовић, „Почеци“, 18.

²⁹ Светлана Томин, „О *Четворојеванђељу*, петом инкунабули из штампарије Црнојевића. Неколико напомена“, *Српско језичко и књижевност наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*, ур. Јелица Стојановић (Подгорица: Матица српска – друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица српска; Бања Лука: Матица српска – друштво чланова Матице српске Републици Српској, 2019), 183–186.

Вуковићеве штампарије, којима је додао нове предговоре, поговоре и колофоне. У поговору *Псалтира*, од 10. марта 1569, Загуровић се позива на штампарску традицију Црнојевића.³⁰

Јеромонах Макарије је, после напуштања Цетиња, прешао из Зете у Влашку и, по налогу војводе Радула IV Бесарабе (1495–1508), у Трговишту основао прву румунску штампарију, која је радила између 1507. и 1512. године. Тамо је штампао три књиге средњобугарском редакцијом старословенског језика: *Служабник* (10. новембра 1507), *Октоих* (26. августа 1510) и *Четворојеванђеље* (25. јуна 1512). Испоставило се да је „Христов слуга свештеноинок“ Макарије постао и први румунски штампар.³¹ Вероватно је на довођење Макарија и оснивање штампарије утицао тадашњи влашки митрополит Максим (1507–1509), касније београдски митрополит (1513–1516). Он је пре монаштва, као Ђорђе Бранковић, син последњег српског деспота Стефана (1458–1459), био титуларни српски деспот у Угарској (1486–1496).³²

По квалитету штампе *Београдско четворојеванђеље* заузима истакнуто место у старом српском штампарству. Штампан је на папиру, на 211 листова, у фолио формату, крупним ћириличним словима на српскословенском књижевном језику, двобојном, црвено-црном штампом. Црвени текстови су штампани пре црних. Отисци су неуједначеног квалитета, посебно они црвене боје.³³ У њему су се јасно испољили утицаји цетињске и влашке штампарије, односно једног човека, јеромонаха Макарија. Текст је читак и прегледан. Нема илустрација. Слова су крупна, свечаног слога, чистог реза, стилски уједначена и технички дотерана, с већим проредом. Очигледно су рађена према добром калиграфском предлошку типа уставног писма. У тексту су примењене лигатуре и скраћенице, затим акцентуација и читав средњовековни систем надредних знакова. Морфологија слова одговара оновременој калиграфији рукописних књига. Међутим, иако су српскословенс-

³⁰ Медаковић, *Графика*, 113, 160, 162–166. Пешикан, „Лексикон“, 116–119, 208.

³¹ Пешикан, „Лексикон“, 138–139. Лазар Чурчић, „Видови и огранци раног словенског штампарства“, у *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII век*, прир. Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић (Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994), 19–20.

³² Сима Ђирковић, „Последњи Бранковићи“, у *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 461.

³³ Тадашњи начин штампања на дрвеним пресамa није омогућавао подешавање јачине отиска. Због тога су штампари квасили хартију и отисцима давали јак притисак („друк“). Услед тога су неки отисци остајали суви и слабијег квалитета. Лазар Плавшић, *Српске штампарије. Од краја XV до половине XIX века* (Београд: Удружење графичких предузећа Југославије, 1959), 57.

ким штампаријама узор рукописна јеванђеља, књижни украси су довели и дах новог времена, старе мотиве сустигли су елементи ренесансног укуса. На први поглед се уочава сличност слова и ликовних решења са онима у *Влашком четворојеванђељу*, али има и директих цетињских узора. Уколико је постојало, *Црнојевићко четворојеванђеље* је могло да послужи као предлог за израду *Влашког*, што би значило да је постало узор и за сва каснија четворојеванђеља, *Рујанско*, *Београдско* и *Мркиначко*.³⁴

У *Београдском четворојеванђељу* се на четири места (заставице на листовима: 1-а, 6-а, 65-а, 102-а) појављује орнамент који се састоји од квадратног црног поља с густим белим преплетом и средњим белим пољем у којем је хералдички знак Влашке – врана која стоји између два стилизована дрвета и кљуном придржава усправни крст. Заставица на почетку последњег, *Јеванђеља по Јовану* (лист 159-а), је иста као претходне четири, осим што је са ње уклоњен хералдички знак Влашке, тако да је средње бело поље остало празно. И остале заставице у *Београдском четворојеванђељу*, осим једне (лист 99-а), воде своје порекло са Цетиња. Заставица на листу 62-а има орнамент ренесансног порекла, с мотивом вреже и маском. Већ је виђена у *Октоиху првогласнику* и *Псалтиру* штампаном у Горажду 1521. године. Заставица на листу 3-а такође потиче с Цетиња (*Псалтир*). Употребљена је у *Влашком* и *Рујанском*, а после *Београдског* и у *Мркиначком четворојеванђељу*. Има облик великог квадрата и сложени преплет, при чему су у средишњем делу концентрични кругови испресецани једнокраким крстовима.³⁵

Значајну декоративну компоненту *Београдског четворојеванђеља* чине и многобројни иницијали, где су поново најчешће примењени цетињски и влашки узор. Иницијали „О“, „М“ и „В“³⁶ штампани су по узорима из *Псалтира*, док су иницијали „З“ и „П“³⁷ истоветни онима из *Влашког служабника*. Осим ових ренесансних, код којих се у квадратним оквирима истичу бела слова у сплету гранчица по узору на црнојевићка издања. Остали иницијали у *Београдском четворојеванђељу* су веома скромне израде и без орнамената. Они одговарају српским циноберским словима из XV и XVI века, преузетим из рукописних књига.³⁸

³⁴ Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*, XIV–XVII. Пешикан, „Лексикон“, 75–76, 137–139, 208–210, 212–213.

³⁵ Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*, XV–XVI. Медаковић, *Графика*, 163–164.

³⁶ „О“: листови 1-а, 8-а, 62-а, 99-а и 122-а штампани су црно-бело, а 157-а и 178-б црвено-бело. „М“: лист 97-б је штампан црно-бело. „В“: листови 8-б, 18-б, 19-б и 29-а штампани су црно-бело, а 160-а црвено-бело.

³⁷ „З“: лист 65-а штампан је црно-бело. „П“: листови 102-а и 209-а штампани су црно-бело, а 210-б црвено-бело.

³⁸ Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*, XIV. Медаковић, *Графика*, 80–81, 164.

Јеромонах Макарије се, пред крај живота, из Влашке повукао у манастир Хиландар, где је постао и игуман. Тамо је, између децембра 1526. и јула 1528, написао мањи географски спис, *Тлкованије о земљах Дакијских*, где поред низа података о Влашкој и Молдавији, пише и о „земљи Црнојевића“.³⁹

Црнојевићка штампарија је била кратког века, али дугог одјека у српској и европској култури. Њена издања су надживела њихове творце, чак и у тако тешким временима која су се наднела над балканске просторе у XVI веку. Српскословенске штампарије у Горажду, Рујну, Грачаници, Милешеву, Београду и Мркшиној цркви, преузеле су много тога са цетињских извора. Најбољи пример за то је можда *Београдско четворојеванђеље*. *Црнојевићко четворојеванђеље* је могло да послужи као предложак за израду *Влашког четворојеванђеља*, што би значило да је постало узор и за сва каснија четворојеванђеља, *Рујанско*, *Београдско* и *Мркшиначко*. Тиме се дело јеромонаха Макарија, првог српског и румунског штампара, од штампарије Црнојевића на Цетињу, преко Влашке, симболично вратило на српске просторе и наставило да живи кроз многобројне, али краткотрајне, српскословенске штампарије на Балканском полуострву у XVI веку.

Владимир ТОМИЋ

CONNECTIONS OF CETINJE AND BELGRADE CRNOJEVIĆ'S ROLE MODELS IN THE BELGRADE FOUR GOSPELS

Summary

The works printed in Cetinje served as a model for later, not only Serbian, but also Romanian printing houses. We can see the repetition of Cetinje motifs in Cyrillic editions in Goražde (1519–1523), Rujno (1536/37), Gračanica (1538/39), Mileševa (1544–1546 and 1557), Belgrade (1552) and Mrkšina Crkva (1562–1566), as well as Trgovište in Wallachia (1507–1512). The best example of this is perhaps the Belgrade Four Gospels from 1552. If it existed, the Crnojević Four Gospels could serve as a template for the creation of the Vlach Four Gospels, which would mean that it became a model for all later four Gospels, the Rujan, Belgrade and Mrkšina Crkva.

The Crnojević printing house was short-lived (1493–1496), but had a long repercussion in Serbian and European culture. Her editions outlived their creators,

³⁹ Ђорђе Сп. Радојичић, „Први српски штампар Макарије“, *Српски народ* II/6 (13. фебруар 1943): 13.

even in such difficult times that loomed over the Balkans in the 16th century. Thus, the work of hieromonk Makarije, the first Serbian and Romanian printer, from the Crnojević printing house in Cetinje, through Wallachia, symbolically returned to Serbian territory and continued to live through numerous, but short-lived, Serbo-Slavic printing houses on the Balkan Peninsula in the 16th century.

Библиографија

1. Анђелковић, Владимир, прир. *Венецијански издавачи српских књига 1519–1824*. Београд: Istituto Italiano di Cultura, Centar za istraživanje digitalne kulture, Art Press, 2019.
2. Благојевић, Милош. Спремић, Момчило „Слом Црнојевића“. У *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Јованка Калић. Београд: Српска књижевна задруга, 1982. 414–430.
3. Катић, Срђан. „Манастир Мркшина црква последња стара српска штампарија“. *Историјски часопис LXVIII* (2019): 155–173.
4. Лазић, Мирослав А. „О времену штампања цетињског *Октоиха петогласника*: прилог хронологији издања штампарије Црнојевића“. У *Библионет 2018. Рукописна и стара штампана књига*, ур. Душица Грбић, Светлана Вучковић, Александра Драпшин. Београд: Заједница матичних библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2018. 115–133.
5. Мано-Зиси, Катарина. *Београдско четворојеванђеље 1552*. Сепарат из фототипског издања. Београд: Народна библиотека Србије, 2000.
6. Медаковић, Дејан. *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*. Београд: Српска академија наука, 1958.
7. Милошевић, Милош. *Тестамент Ђурђа Црнојевића*. Подгорица: Yugrafic; Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1994.
8. Пешикан, Митар. „Лексикон српскословенског штампарства“. У *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII век*, прир. Пешикан Митар, Мано-Зиси Катарина и Ковачевић Миљко. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994. 71–218.
9. Плавшић, Лазар. *Српске штампарије. Од краја XV до половине XIX века*. Београд: Удружење графичких предузећа Југославије, 1959.
10. Поповић, Тома. *Турска и Дубровник у XVI веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
11. Пузовић, Љиљана. „Почеци српског штампарства: издања штампарије Ђурђа Црнојевића“. У: Пузовић, Љиљана. Лазић, Мирослав. *Између традиције и иновације. 520 година од прве ћирилске књиге штампане на српскословенском језику*. Београд: Народна библиотека Србије, 2014. 8–21.
12. Радојичић, Ђорђе Сп. „Јеромонах Мардарије од Мркшине цркве“. *Просветни гласник* 6–7 (1942): 275–282.

13. Радојичић, Ђорђе Сп. „Први српски штампар Макарије“. *Српски народ* III/6 (13. фебруар 1943): 13.
14. Радојичић, Ђорђе Сп. „Четворојеванђеље из 1552. године. Прва књига штампана у Београду“. *Гласник Народне библиотеке* 1–2 (1940): XII–XIX.
15. Самарцић, Радован. „Дубровчани у Београду“. *Годишњак Музеја града Београда* II (1955): 47–94.
16. Sokolyszyn, Aleksander. „Sweipolt Fiol: The First Slavic Printer of Cyrillic Characters“. *The American Slavic and East European Review* 18/1 (1959): 88–94.
17. Стојановић, Љубомир. *Старе српске штампарије*. Београд: Српски књижевни гласник, 1902.
18. Тадић, Јорјо. *Дубровачка архивска грађа о Београду I (1521–1571)*. Београд: ИОНО града Београда, 1950.
19. Томин, Светлана. „О Четворојеванђељу, петој иконабули из штампарије Црнојевића. Неколико напомена“. *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*, ур. Јелица Стојановић. Подгорица: Матица српска – друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица српска; Бања Лука: Матица српска – друштво чланова Матице српске Републици Српској, 2019. 179–194.
20. Томић, Владимир М. „Београдско четворојеванђеље из Музеја града Београда“. *Годишњак града Београда* LVII (2010): 105–133.
21. Ђирковић, Сима. „Последњи Бранковићи“. У *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Калић Јованка. Београд: Српска књижевна задруга, 1982. 479–490.
22. Чурчић, Лазар. „Видови и огранци раног словенског штампарства“. У *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII век*, прир. Пешикан Митар, Мано-Зиси Катарина и Ковачевић Миљко. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994. 9–24.